

Rietje van Vliet

MAKELAAR IN INTELLECT

Johannes Nicolaas Sebastiaan Allamand (1713-1787) als intermediair tussen schrijvers en uitgevers

A knowledge broker. Johannes Nicolaas Sebastiaan Allamand as mediator between writers and publishers

The history of books focusses traditionally on writers and publishers. This relationship seems to be in this view rather simple: clever entrepreneurs versus clumsy creative persons. Actually, in the eighteenth century the world of the book is far more complex. Publishers have their agents to distribute their publications, but they also have brokers who introduce them to successful writers and who put forward proposals about translations and contrefaçons. It is not easy to track those mediators, for current sources as book sales catalogues and the rare publishers archives hardly shed lights on these persons. The importance of knowledge brokers will be demonstrated beyond any doubts by means of the correspondance between the networker Johannes Nicolaas Sebastiaan Allamand (1713-1787) and the Amsterdam bookman Marc-Michel Rey (1720-1780). Brokers like Allamand turn out to have been an essential link to the successes of the book trade in early modern times.

In de boekgeschiedenis heeft alles decennialang gedraaid rond uitgevers en auteurs. De relatie werd doorgaans gezien als vrij simpel: handige ondernemers versus onhandige creatievelingen. In werkelijkheid was de wereld van het boek in de achttiende eeuw veel ingewikkelder. De gangbare bronnen, zoals fondscatalogi en de schaarse uitgeversarchieven, werpen echter weinig licht op deze complexiteit. Het belang van tussenpersonen wordt echter onomstotelijk aangetoond in de correspondentie van een actieve netwerker, Johannes Nicolaas Sebastiaan Allamand (1713-1787). Zulke alomtegenwoordige, maar voor historici moeilijk te traceren figuren, blijken essentieel geweest te zijn voor het floreren van deze bedrijfstak.

Allamand was in Lausanne opgeleid tot predikant maar begon in 1736 zijn carrière als huisonderwijzer voor de twee zoons van Willem Jacob 's Grave-sande (1688-1742). Deze Leidse hoogleraar gaf in navolging van Newton onderwijs in de experimentele fysica en schreef populaire leerboeken over verschillende aspecten van de proefondervindelijke wijsbegeerte. Allamand

zou zijn leven lang grote bewondering hebben voor zijn werkgever. Dankzij 's Gravesande ontwikkelde Allamand zich verder in natuurwetenschappelijke richting. Hij mocht gebruikmaken van de microscopen en andere instrumenten van zijn werkgever en heeft waarschijnlijk vaak met hem gediscussieerd over hun beider observaties.

Al in 1739 kwam daar een einde aan door het plotselinge overlijden van zijn leerlingen. 's Gravesande zou er nooit over heen komen en stierf in 1742. Allamand was executeur van het testament van 's Gravesande.¹ Intussen was Allamand in Leiden aan een rechtenstudie begonnen, maar hij bleef geobserveerd door de proefondervindelijke natuurkunde. Net als 's Gravesande verzamelde hij instrumenten die hem bij zijn experimenten van dienst konden zijn.

Zijn eerste publicatie, over zijn bevindingen met elektriciteit, kwam in 1747 uit, in het gerenommeerde geleerdentijdschrift de *Bibliothèque Britannique*. Voor Samuel König, hoogleraar wijsbegeerte in Franeker, was deze verhandeling aanleiding om zijn naam te noemen toen daar in 1748 een hooglearaarpost wijsbegeerte vrijkwam. Het traktement van Allamand bedroeg achthonderd gulden. Lang is hij daar echter niet gebleven want reeds het jaar daarop werd hij tot hoogleraar wiskunde en wijsbegeerte benoemd in Leiden.²

Allamand is in de geschiedschrijving vooral bekend geworden als hooglearaar te Leiden en conservator van wat later zou gaan heten het Kabinet der Naturaliën. Dat was zijn tweede functie aan de Leidse Academie. In dit artikel is de aandacht eerst gericht op deze betrekkingen, bedoeld om aan te geven hoe ambitieus Allamand was en hoe beide banen hem in staat stelden zich een vooraanstaande positie te verwerven binnen de republiek der geleerden. Zijn grote inspiratiebron bleef echter 's Gravesande, wiens verzamelde werk hij meer dan dertig jaar na diens overlijden met grote toewijding tot stand bracht. Daarover gaat het tweede gedeelte van dit artikel. Daarna ga ik in op Allamands netwerkactiviteiten, waaraan hij zijn handen vol had. Hij correspondeerde met beroemde geleerden in Europa en bood hun zijn diensten aan. Die bestonden voor een niet onbelangrijk deel in het beoordelen van hun manuscript, het selecteren van een geschikte uitgever, het zonedig zorgdragen voor een goede vertaling en het begeleiden van het drukproces. Met deze werkzaamheden manifesteerde hij zich als een makelaar in intellect. Zijn correspondentie met de Amsterdamse boekverkoper Marc-Michel Rey (1720-1780), die in het Koninklijk Huisarchief bewaard is gebleven, geeft van dit alles een gedetailleerd beeld.³ Het is de relatie tussen de hooggeleerde Allamand en de uitgever Rey, die in dit artikel centraal staat.

1. W.J. 's Gravesande, *Welzijn, wijsbegeerte en wetenschap*, ed. C. de Pater (Baarn 1988) 21-22.

2. W. Otterspeer, *Groepsportret met Dame 11* (Amsterdam 2002) 205, 288; W.B.S. Boeies, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks Athenaeum te Franeker 11* (Leeuwarden 1889) 504-507.

De enige echte plaatsvervanger van 's Gravesande

De betrekking van hoogleraar aan de Leidse universiteit had Allamand te danken aan Willem Bentinck (1704-1774). Deze diplomaat aan het stadhoudelijk hof en tevens een van de curatoren van de Leidse Academie was van mening dat Allamand de enige waardige plaatsvervanger van 's Gravesande was.⁴ Allamand en Bentinck hebben elkaar leren kennen ten huize van 's Gravesande, de vroegere leraar wiskunde en later een van de intiemste vrienden van Bentinck. Gedurende zijn hele leven correspondeerde Allamand met Bentinck. Hij bracht Bentinck bezoeken, hij logeerde bij hem op Zorgvliet en hij maakte samen met Bentinck een aantal reizen. Zij koesterden een zelfde herinnering: die aan 's Gravesande. Toen Allamand zijn inaugurele rede *De vero philosophico* schreef, vroeg hij aan Bentinck of deze zich nog interessante anekdotes over 's Gravesande kon herinneren. Daar was hij erg in geïnteresseerd omdat hij die in zijn betoog over de in zijn ogen enige ware wijsgeer, uiteraard 's Gravesande, kon verwerken.⁵

De vriendschap was wederzijds. Bentinck beschouwde Allamand bovendien als noodzakelijk binnen de universiteit, wilden de ideeën van 's Gravesande ook na diens overlijden op studenten overgedragen worden. Allamand bevestigde hem in die indruk. 'Ik denk dat ik me in Leiden heel nuttig kan maken omdat ik 's Gravesande op de voet volg', schreef hij en voegde eraan toe dat er aan het huidige onderwijs in natuurkunde en filosofie in Leiden nogal wat mankeerde. 'Bovendien spreken de hoogleraren onvoldoende Frans. Terwijl dat toch de taal is waarin universitair onderwijs tegenwoordig gegeven moet worden'.⁶ Het lijkt erop dat de twee hoogleraren in kwestie, Petrus

3. Koninklijk Huisarchief (КНА), Correspondentie Allamand aan Rey inv.nr G16-A29. Alle hierna aangehaalde brieven van Allamand aan Rey zijn in deze collectie (1762-1780) terug te vinden. De citaten in het artikel zijn parafrasen van de originele tekst. Indien relevant is (een gedeelte van) dit origineel in de bijbehorende voetnoot weergegeven. Hierbij is om praktische redenen het hoofdlettergebruik aangepast aan de tegenwoordige spellingsregels. Voor het overige zijn de teksten diplomatisch weergegeven.

4. 'Je connois tous ceux qui ont suivi Mr. s' Gravesande d'éternelle memoire, et il n'y en a aucun qui en ait profité autant, ni qui soit en quelque facon capable de remplacer ce grand homme que Mr. Allamand.' Brief Bentinck aan Willem IV d.d. 17-3-1747. КНА Archief stadhouder Willem IV inv.nr A17-173-3.

5. '[...] si vous vous rappelez quelque anecdote, que vous soupçonnassiez nous être inconnue, j'ozerois vous prier d'en faire part [...]' Brief Allamand aan Bentinck d.d. 7-2-1749. КНА Archief Bentinck inv. nr G2-72A.

6. 'Je n'ai garde de me croire nécessaire à Leide, cependant j'oze bien vous dire que je n'y serai pas inutile. Je suis affligé quand je pense comment la philosophie, qui avoit été mise sur un si bon pied, par Mr. 's Gravesande, y est traitée à present par celui qui est en possession de la partie physique. Ajoutez à cela qu'aucun des deux professeurs qui y sont ne peut donner des collèges en françois; ce qui est pourtant d'une nécessité absolue dans une académie comme celle de Leide.' Brief Allamand aan Bentinck d.d. 10-1-1749.

Musschenbroek en Johan Lulofs, Allamand als een bedreiging zagen; dat suggereerde de laatste althans in zijn correspondentie met zijn vriend en weldoener. Waren de Leidenaars bang dat de nieuwkomer, die zo gedreven de leer van 's Gravesande verdedigde en die de machtige Bentinck achter zich had, te veel het onderwijsprogramma zou gaan dicteren? Lulofs was in 1742 officieel aangesteld als opvolger van 's Gravesande en doceerde mathematica en astronomie. Misschien voelde hij kritiek op zijn functioneren nu Allamand werd aangesteld. Hoe het ook zij, Allamand vroeg Bentinck de gevoelens van zijn Leidse collega's te ontzien. En dat gebeurde. Allamand kreeg een honorarium van duizend gulden toebedeeld (en 500 gulden extraordinair), hetgeen honderd gulden minder was dan dat van Lulofs. Allamands wetenschappelijke carrière in Leiden kon nu beginnen, al mocht hij pas na de dood van Musschenbroek, in 1761, college geven in de proefondervindelijke natuurkunde. Wel zette hij spoedig een reeks colleges natuurlijke historie op.⁷ Een groot redenaar was hij niet. Hij sprak snel en onduidelijk, was lang van stof en was het Latijn niet helemaal machtig. Orde houden kon hij niet. Hij was dan ook regelmatig onderwerp van de 'veragtelijke kinderspelletjes der studenten'.⁸ De belangstelling voor zijn colleges was daardoor niet bijzonder groot.⁹

Het was eveneens aan Bentinck te danken dat Allamand nog een positie binnen de universiteit kreeg, een positie die hem wel veel aanloop heeft bezorgd. In 1751 kreeg Allamand van de curatoren van de universiteit de opdracht de collectie mineralen, naturalia en natuurkundige instrumenten, die Bentinck aan de universiteit geschonken had, te rangschikken en te beschrijven.¹⁰ Daarmee legde Allamand de grondslag voor het natuurkundig museum van de Leidse Academie. In verschillende brieven aan Bentinck schreef Allamand over uitbreidingen van de collectie: die vorderde gestaag waardoor ze voor menig reiziger een toeristische attractie werd. Er zijn verschillende getuigenissen van buitenlanders die zich door Allamand lieten rondleiden in het kabinet. Zo verhaalde de Zweed Bengt Ferrner uitgebreid zijn bezoek aan de

7. 'Je serois très fâché que ma vocation eut quelque chose de désagréable pour Mrs. Musschenbroek & Lulofs; ce dernier est mon ami, & je fais cas du savoir & de l'application de l'autre, qui de plus mérite des égards par son ancienneté dans le professorat.' Brief Allamand d.d. 27-1-1749. 'Je suis beaucoup plus joieux de savoir que Mr Lulofs a 100 florins de plus que moi, que je ne le serois si mes gages étoient deux fois plus grands qu'ils ne le sont.' Ibidem 17-2-1749. Over salaris: P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit v* ('s-Gravenhage 1921) 299.

8. Janus Francquenius, *Vermanende brief enz enz. Geschreven aan den schrijver, van een Copie van een brief, door een vader aan zijn zoon, student te Leyden* (Leiden 1787) II, 23-24.

9. C.J. van der Klaauw, *Het hooger onderwijs in de zoologie en zijne hulpmiddelen te Leiden. Een historische schets naar aanleiding van het 50-jarig bestaan van het tegenwoordige Zoologisch Laboratorium* (Leiden 1926) 4.

10. Otterspeer, *Groepsportret met Dame* II 124-125.

universitaire collectie te Leiden. Van de Hortus Botanicus, waar Allamand zijn gast ook mee naar toe nam, was hij niet onder de indruk: 'niet zoo groot, noch zoo goed ingedeeld of zoo goed onderhouden als te Upsala'. Ook maakte Ferrner kennis met de collega's van Allamand, Musschenbroek en Lulofs. Lulofs liet hem het observatorium zien en Musschenbroek zijn werktuigen voor experimentele fysica.¹¹ Ook toonde Allamand de Zweed zijn eigen privécollectie. Die was groter dan de verzameling van Musschenbroek en had een waarde, aldus Ferrner op gezag van Allamand, van elf- tot twaalfduizend gulden. Een beetje opschepperigheid was Allamand kennelijk niet vreemd. Zo spraken ze uitgebreid over zijn jaarinkomen. Dat bedroeg in totaal vierduizend gulden, vertelde Allamand, die op dat moment rector was van de Academie: 1800 gulden ordinaris jaarwedde, terwijl hij daarnaast aan collegegeld voor afzonderlijke studenten vierhonderd dukaten ontving en bovendien nog veel extra's voor promoties en examens. Het was wellicht diezelfde openheid die Ferrner deed concluderen dat Allamand een alleraardigste man was.¹²

De collectie groeide van meet af aan. Maar door al die bezoeken kreeg Allamand het zo druk dat hij een assistent nodig had. Op zijn voorstel werd in 1753 Johannes le Francq van Berkhey aangesteld om de materiële zorg van het Kabinet der Naturaliën voor zijn rekening te nemen. Nog jaren later sprak Berkhey zijn bewondering uit voor de 'menschlievende en doorleerden' Allamand, zijn grote leermeester, 'die door alles te beschrijven wat waragtig, en onbeslist te laten wat twyffelagtig is, de waarheid bevestigt.' De vriendschappelijke relatie tussen Allamand en Berkhey impliceerde onder meer dat Berkhey in 1768 zijn leermeester het manuscript van een gedeelte van zijn *Natuurlyke historie van Holland* ter becommentariëring voorlegde. Vermoedelijk was Allamand ook degene die bij Bentinck een goed woordje deed voor de benoeming van Berkhey tot lector natuurlijke historie aan de Leidse Universiteit.¹³

Allamand bemoeide zich nog slechts met de wetenschappelijke bestudering van de collectie naturalia. Een salaris van vierhonderd gulden stond daar tegenover. Daarmee werd zijn inkomen aanmerkelijk hoger dan dat van collega Lulofs. Het Kabinet veronachtzaamde hij echter niet. Zijn roem als directeur van het Kabinet was alom in Europa verspreid.¹⁴ Ondanks alle lof die hem als directeur van het Kabinet der Naturaliën werd toegezwaaid, lukte het hem niet wetenschappelijk gezien het niveau van 's Gravesande te evenaren. Er

11. Over deze collectie en de uitvinding van de Leidse fles, ibidem 140.

12. G.W. Kernkamp, 'Bengt Ferrner's dagboek van zijne reis door Nederland in 1759', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap* 31 (1910) 465-486.

13. R.P.L. Arpots, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)* (Nijmegen 1990) 21-24, 26, 62, 80-81.

14. [Honoré], *La Hollande au dix huitième siècle, ou nouvelles Lettres, contenant des remarques et des observations sur les principales villes [...]* (Den Haag, Detune 1779) 141-143.

zijn geen standaardwerken over welk onderwerp dan ook van hem bekend. Allamand werd zelfs in de *Algemeene konst- en letterbode* negatief afgeschilderd: ‘steeds bukkend naar de aarde met het kleine, dikke zware ligchaam met deszelfs volwichtig hoofd gelijk aan de dikke stomp van een ouden eikeboom uit welke nog een dikker hoofd uitkomt.’ Allamand had geen ‘enthousiaste ziel’ en leek ‘geheel ligchaam’. Hij richtte zijn studie op de aarde, las vooral reisbeschrijvingen, hoorde reizigers uit, maakte kaarten en bedreef vooral natuurlijke historie in plaats van experimentele fysica.¹⁵ Zijn vriend uit de jaren vijftig, de Leidse boekhandelaar Elie Luzac, was enthousiaster over de geleerde. Hij schreef in de periode dat Allamand nog maar net als hoogleraar in Leiden was benoemd, dat zijn inaugurele rede over ’s Gravesande van zeer hoge kwaliteit was maar dat dit tot weinig geleerden was doorgedrongen.¹⁶ Wel schreef Allamand verschillende natuurkundige verhandelingen en hij werd in 1753 tot lid benoemd van de Hollandsche Maatschappij der Weenschappen te Haarlem. Maar hij was niet in staat een school te vormen. Zijn hele leven was hij echter de wetenschappen, de leer van ’s Gravesande inclusief, toegewijd.

Eerbetoon aan zijn grote leermeester

Hoogtepunt van die toewijding was wel zijn bemoeienis met de Franse vertaling van de werken van ’s Gravesande: *Oeuvres philosophiques et mathématiques de Mr. G.J. ’s Gravesande*, uitgegeven door Marc-Michel Rey in 1774. In 1770 schreef Allamand voor het eerst over dit huldeblijk aan zijn leermeester. Kennelijk had hij met Rey gesproken over een nog niet gepubliceerd manuscript van ’s Gravesande dat hij in huis had liggen. Om de uitgave wat volume te geven dacht hij eraan er om een tweetal korte verhandelingen van ’s Gravesande aan toe te voegen.¹⁷ Zo snel vorderde het project echter niet. Anderhalf jaar later kwam Allamand op het project terug. Laten we al het verzamelde werk van ’s Gravesande uitgeven, stelde hij de boekverkoper voor. ‘Eerdere edities zijn inmiddels erg zeldzaam geworden terwijl er nog altijd een grote vraag naar is. Het moet een uitgave in kwarto worden en alle teksten moeten vertaald worden in het Frans.’ Het debiet zal groot zijn, vermoedde hij. ‘Wel zal het moeilijk zijn het kopijrecht af te kopen van ’s Gravesandes werk over de

15. Geciteerd naar Otterspeer, *Groepsportret met Dame* 11 382.

16. Brief Luzac aan Formey d.d. 15-9-1750. In: H. Bots en J. Schillings (eds.), *Lettres d’Elie Luzac à Jean Henri Samuel Formey. Regard sur les coulisses de la librairie hollandaise du 18e siècle* (Parijs 2002) nr 49.

17. ‘Quand je croirai pouvoir publier le manuscrit de Mr ’s Gravesande, je vous l’enverrai; & pour en faire un volume raisonnable, j’y joindrai deux dissertations du même auteur, qui ont rapport à la matière qui y est traitée.’ Brief Allamand aan Rey d.d. 18-11-1770.

logica,¹⁸ over het perspectief¹⁹ en over de wiskunde.²⁰ Daar staat echter tegenover dat de overige werken geen extra kosten met zich meebrengen'.²¹

Binnen een week was het positieve antwoord van Rey bezorgd in huize Allamand. 'Het worden de mooiste uitgaven in uw fonds', verzekerde de opgetogen Allamand. 'Verschillende boekverkopers hebben al geprobeerd me over te halen om het verzamelde werk van 's Gravesande bij hen uit te geven, maar steeds had ik het te druk om daaraan te beginnen. Nu heb ik wat tijd, dus ik ga ermee aan de slag'. Wel vond Allamand dat het werk in Leiden gedrukt moest worden – Rey had immers zelf geen drukpersen – opdat hijzelf voor de drukwerkbegeleiding kon zorgdragen. Misschien wilde Rey het werk in compagnie met de Leidse uitgever Vijgh op de markt brengen? Deze had zo vaak gevraagd of het werk bij hem kon worden uitgegeven en bovendien stond hij als een goede uitgever bekend. Zag Allamand de vele beslommingen die zo'n grote uitgave nu eenmaal met zich mee brengt, al boven het hoofd hangen? Een Leidse compagnon van Rey kon Allamand veel werk uit handen nemen. Maar dat laatste schreef hij niet. Gewiekst noemde hij de voordelen die Rey van zo'n compagnieschap had: een Leidse compagnon kon voor allerlei praktische dingen zorgen. Bovendien: Vijgh was bereid akkoord te gaan met alle voorwaarden die Rey zou stellen. 'Maar ja, u blijft natuurlijk wel degene die beslist', eindigde Allamand zijn pleidooi op bescheiden toon. Als om Rey nog eens extra gunstig te stemmen voegde hij eraan toe wat de onderhandelingen over het kopijrecht hadden opgeleverd. 'Het werk over perspectief is in 1711 gedrukt en niemand bezit het kopijrecht. Dat is dus gratis. Het kopijrecht op het boek over wiskunde berust bij de firma Luchtmans. Die heeft verklaard tevreden te zijn met vier of vijf exemplaren van het verzamelde werk als tegemoetkoming'. De rechten op de introductie op de logica lagen bij de uitgeverij van Johannes Verbeek. Daar moest nog over onderhandeld worden maar Verbeek zal zich met weinig tevreden stellen, vermoedde Allamand. 'Voor het overige zijn er geen kosten verbonden aan de heruitgave. Wel moeten er enkele gravures worden gestoken en er zullen met name aan het wiskundige werk vertaalkosten verbonden zijn'. Eventueel wilde Allamand daar best voor zorg-

18. *Introductio ad philosophiam, metaphysicam et logicam continens* (Leiden, Johan en Herman Verbeek 1737); in hetzelfde jaar bij de gebroeders Verbeek ook in vertaling uitgebracht: *Introduction à la philosophie contenant la métaphysique et la logique*.

19. *Essai de perspective* (Den Haag, weduwe Abraham Troyel 1711).

20. Vermoedelijk is bedoeld: *Matheseos universalis elementa, quibus accedunt, specimen commentarii in arithmeticum universalem Newtoni ut et de determinanda forma seriei infinitae adsumtae regula nova* (Leiden, Samuel Luchtmans 1727).

21. 'Il m'est venu une autre idée à l'occasion du petit ouvrage dont vous me parlez. Je vous le donnerois daborder si vous le vouliez imprimer avec toutes les autres opuscules de Mr 's Gravesande, qui toutes sont fort rares, & qu'on demande tous les jours avec empressement.' Brief Allamand aan Rey d.d. 18-3-1772.

dragen maar had hij niet gehoord dat er een Parijse uitgave in het Frans op de markt is? Dan is de nadruk ook zo geregeld.²²

Het is duidelijk: Allamand had er zin in. Voortvarend ging hij aan de slag met alle voorbereidingen op de uitgave van het verzamelde werk van zijn idool. Zijn bemoeienissen reikten vele malen verder dan van een gewone tekstediteur verwacht mocht worden. Door Reys afwijzing om met een Leidse compagnon in zee te gaan liet hij zich niet ontmoedigen. Bij een Leidse drukker haalde hij de lettertypes op, waaruit de Amsterdammer maar een keuze moest maken: het werd de mediaan. Hij contracteerde een graveur voor een twintigtal illustraties, liet deze een proefopdracht maken en een prijsopgave doen.²³ Ook voerde hij namens Rey de onderhandelingen met Verbeek, die anders dan Luchtmans maar liefst twaalf exemplaren eiste als tegemoetkoming voor het afkopen van het kopijrecht. En hij huurde een corrector in. ‘Dat zult u toch wel goedvinden?’ klonk het beminnelijk. ‘Zorg maar dat het papier klaar ligt want we kunnen binnenkort beginnen met drukken’.²⁴ Ook de proefdruk had de aandacht van Allamand. ‘Wat denkt u van de interlinie en de bladspiegel? Moet er een iets grotere letter gebruikt worden?’ Het is alsof we de discussie in de drukkerij letterlijk horen. ‘Laat het ons snel weten, want al die tijd kunnen we niets aan het zetsel wijzigen’, drong Allamand er bij de uitgever op aan. Weer bood de Leidenaar aan zonodig zelf de vertaling voor zijn rekening te nemen. Fijntjes voegde hij eraan toe dat hij zelf voor al zijn werk rekende op een twaalfstal presentexemplaren.²⁵ Een tweede proefdruk volgde. Of Rey spoedig wil reageren, vroeg Allamand. En wat de oplage betreft – kennelijk voer Rey blind op het aantal dat de Leidse geleerde op intuïtie noemde – helaas kon hij daar geen uitsluitsel over geven. Minstens 1500 exemplaren, offerde hij.²⁶

Zo voortvarend als Allamand was met het contracteren van de mensen die bij het productieproces betrokken zijn, zo langzaam kwam de uitgave daadwerkelijk tot stand. Nu eens weet Allamand dit aan het trage begrip van de cor-

22. ‘Il devra s’imprimer ici parce qu’il faut que j’en revoie les dernières épreuves; en conséquence j’ai à vous proposer si vous voudriez entreprendre cet ouvrage en compagnie avec un de nos libraires, nommé Vygh, qui m’a fort sollicité de vous faire cette proposition. C’est un homme très accommodants & qui fait ici de fort bonnes affaires.’ Brief Allamand aan Rey d.d. 25-3-1772.

23. ‘Le graveur demande pour la cuivrer, & pour la gravure tant des figures que des lettres 12 florins. [...] Voiez si ce prix vous convient; il me semble très modique mais vous en prouvez, juger mieux que moi.’ Brief Allamand aan Rey d.d. 2-6-1772.

24. ‘J’approuve vos raisons pour ne point prendre d’associés; & cela me délivre de sollicitations, car tous nos libraires d’ici voudroient avoir part à cet ouvrage.’ Brief Allamand aan Rey d.d. 1-4-1772. ‘Celui à qui appartient la logique, m’a demandé 12 exemplaires de l’ouvrage que vous imprimerez; trouvez vous que ce soit trop pour son droit de copie? Je n’ai rien voulu régler avec lui, jusqu’à ce que je susses ce que vous penser de sa proposition.’ Idem d.d. 2-4-1772.

rector,²⁷ dan weer was hij zelf wegens vakantie afwezig,²⁸ of Rey had niet op tijd de benodigde papiervoorraad aangevuld.²⁹ Maar zeven maanden nadat de onbekend gebleven Leidse drukker met het werk van 's Gravesande feitelijk was begonnen, kon Allamand melden dat het eerste deel klaar was. Het was sneller gegaan dan het zich aanvankelijk liet aanzien.³⁰ Ook deel twee vorderde gestaag. 'Begin juli zal dit deel wel klaar zijn', verwachtte hij.³¹ Desondanks haalde hij de strakke planning niet. Vlak voor zijn vakantie naar Engeland, samen met Bentinck, meldde hij Rey enigszins schuldbewust dat de komende maanden alles stil kwam te liggen maar dat hij zo goed als klaar was met het vertalen dan wel schrijven van de nodige hoofdstukken van het werk van 's Gravesande.³² Voelde Allamand kritiek op zijn lange afwezigheid? Nadat

25. 'Ainsi je crois que nous pouvons prendre le caractère dont je vous ai envoyé l'échantillon, en mettant plus d'espace entre les lignes, & les cadres qui feront le blanc entre les lignes seront de fonte. Si cependant vous voulez un caractère tant soit peu plus grand, nous le prendrons. [...] Puisque vous êtes content de donner 12 exemplaires pour la logique, & 4 ou 5 pour l'algèbre, voila votre copie payée; excepté qu'il m'en faudra aussi une douzaine, au moins, pour mes peines, dont 3 ou 4 devront être reliés. J'ai préparé tous les matériaux, & je suis prêt à commencer à imprimer. Comme la première feuille est celle qui coute toujours la plus de peine, j'en ferai imprimer une; si vous admettez le caractère mediaan, & nous la corrigerons ou rectifieront d'après vos remarques [...]' Brief Allamand aan Rey d.d. 15-4-1772. 'Voici une épreuve que je viens me faire de livrer hors de la presse, tant de la première feuille de la préface, que d'une page du Texte, afin que vous me disiez ce que vous en pensez. Le caractère du texte ne vous paroît-il pas bien petit? Ajustez le tout comme vous l'entendez, & l'on suivra vos directions. Tout restera dans l'imprimerie intact, jusqu'à votre réponse. L'ouvrage fera deux volumes très raisonnables. On travaille aux planches. Je vous enverrai une épreuve de la première.' Idem d.d. 26-4-1772.

26. 'Je ne puis riens vous dire sur le nombre d'exemplaires que vous devez tirer: seulement sais-je bien que ce livre sera fort recherché, & qu'on l'attend avec impatience en divers païs de l'Europe & surement il n'en faut pas tirer moins de 1500 exemplaires.' Brief Allamand aan Rey d.d. 3-5-1772

27. '[...] il n'y entend rien; & pour l'instruire cela m'auroit pris trop de tems, & d'ailleurs je doute que j'y eusse réussi. Il m'auroit fallu revoir chaque épreuve plusieurs fois; c'est bien assez qu'elle me passent deux fois sous les yeux.' Brief Allamand aan Rey d.d. 2-6-1772.

28. 'J'aurai vacance cette semaine & j'en profiterai pour courir le monde. Il n'est pas possible qu'on en imprime rien sans que je sois ici.' Brief Allamand aan Rey d.d. 29-6-1772. Cf. idem d.d. 16-7-1772, 12-9-1772, 21-1-1773.

29. '[...] c'est que nous n'avons plus de papier & que nous en attendons avec toute l'impatience. Il y a 3 feuilles, dont la dernière est B6, qui restent toutes composées.' Brief Allamand aan Rey d.d. 18-11-1772.

30. 'Nous avons fini la première partie de 's Gravesande, & nous avons commencé la 2de. Comme celle-ci n'a point d'algèbre, elle ira plus vite.' Brief Allamand aan Rey d.d. 25-2-1773.

31. 'Notre 's Gravesande va grand train; j'espère qu'avant le premier juillet il sera fini.' Brief Allamand aan Rey d.d. 17-3-1773. Cf. idem d.d. 20-4-1773.

32. 'Pendant mon absence l'ouvrage de 's Gravesande chommera; je le reprendrai d'abord à mon retour, & il sera fini dans très peu de tems; j'ai traduit en François tout ce qu'il y avoit à traduire; il ne me reste à faire que la préface, qui sera courte, & qui précédera la vie de l'auteur, qui est toute composée.' Brief Allamand aan Rey d.d. 23-7-1773.

hij in oktober zijn werk had hervat, schreef hij hoe hoog de kwaliteit van het drukwerk was en hoe uitstekend de gravures waren geworden. ‘En dat allemaal omdat dit alles onder mijn toezien oog in Leiden tot stand is gekomen. Bovendien kan men in Leiden goedkoper werken dan in Amsterdam’.³³ Het einde was toen in zicht. Allamand stelde de advertentietekst op,³⁴ regelde op de valreep dat de 29 gravures gedrukt werden bij drukker Nicolaas de Mare, aan de Broedersgracht (nu: Kaiserstraat) te Leiden,³⁵ bemoeide zich met de vormgeving van de titelpagina’s van beide delen,³⁶ en probeerde tevergeefs een gravure op te sporen die afgedrukt was bij zijn lemma over ’s Gravesande in de *Dictionnaire historique* die door Prosper Marchand was uitgegeven. De Leidse boekverkoper Haak zou de platen in zijn bezit hebben maar de bewuste gravure was er niet bij, zo concludeerde Allamand en dus moest er nog snel een nieuwe plaat gesneden worden.³⁷

In maart 1774 was het verzamelde werk van ’s Gravesande eindelijk gereed. Allamand kreeg in plaats van de toegezegde twaalf maar liefst twintig presentexemplaren. Hij had er echter meer nodig. Vandaar zijn vraag hoeveel hij moest betalen als hij zelf bestellingen plaatste. Hoewel het antwoord van Rey niet is overgeleverd, heeft het er veel van weg dat Allamand ook die extra bestellingen gratis kon krijgen. Hij gaf een lijst op van vijftien adressen in Engeland, Frankrijk en Genève waar Rey het werk van ’s Gravesande kon toe-

33. ‘Je crois que vous feriez bien de les faire imprimer ici; celui qui les a gravées veillera à ce qu’elles soient soignées comme il faut; & je crois que vous les aurez à meilleur marché qu’à Amsterdam.’ Brief Allamand aan Rey d.d. 10-10-1773.

34. ‘Mr. le professeur Allamand les a tous rassemblés dans cette edition; & il a pris peine de traduire lui même en François les pièces qui étoient écrites en Hollandois, & les harangues qui avoient paru en Latin. Il a ajouté à cette collection la vie de l’auteur, qui fut lue avec applaudissement, lorsqu’elle parut pour la première fois dans le Dictionnaire Historique de Marchand.’ Brief Allamand aan Rey d.d. 12-10-1773 en correctie tekst op 29-10-1773.

35. Brief Allamand aan Rey d.d. 18-10-1773, 29-10-1773.

36. ‘Voici mon cher Monsieur les 2 titres de ’s Gravesande. Je vous les envoie pour savoir si s’ils sont bien suivant vous. 20 Si vous voulez qu’il y ait des lignes imprimées en rouge: au cas qu’oui marquez moi celles que vous voulez qui le soient. 30 Pour que vous voyez si la place qui reste pour la vignette est suffisante: En me répondant sur ces 3 articles, envoyez moi votre vignette.’ Brief Allamand aan Rey d.d. 22-11-1773. Cf. idem 27-11-1773.

37. ‘Dans la vie de l’auteur il doit entrer une petite planche dont je ne me suis pas mis en peine, parce que je comptois la trouver chez Mr Haak qui a acheté la Dictionnaire de Marchand où je l’avois mise. Mais aiant examiné les planches qu’il a, cette petite planche n’a point paru, elle est perdue. Cela m’obligera à la faire graver, mais pour épargner les fraise & le tems, je voudrois l’avoir en bois; malheureusement nous n’avons ici aucun graveur pour cela: il y en a plusieurs à Amsterdam, qui vous seront sans doute connus; cela me détermine vous envoyer la figure en question la voici.’ Brief Allamand aan Rey d.d. 27-11-1773. ‘J’ai bien reçu l’Encyclopedie, & je payerai avec cela le graveur, qui m’a apporté seulement aujourd’hui la petite planche qui manquoit au texte de la vie de ’s Gravesande, & que je vous avois demandée en bois, mais que j’ai fait executer en cuivre, n’ayant aucune de vos nouvelles.’ Brief Allamand aan Rey d.d. 2-2-1774.

sturen.³⁸ Een maand later vroeg Allamand aan Rey vriendelijk maar wel voorzien van de nodige loftuitingen aan het adres van de Amsterdammer, of deze zich nogmaals over het hart wilde strijken en een exemplaar naar een andere relatie van Allamand wilde zenden.³⁹ Het zou niet de laatste keer zijn dat Allamand dit verzoek aan Rey deed.⁴⁰

Een netwerker bij uitstek

Hierboven zagen we een hooggeleerde Allamand ijverig in de weer voor Rey. Voor een belangrijk deel was de toewijding waarmee Allamand de uitgave van het verzamelde werk van 's Gravesande tot stand bracht, te danken aan het enorme respect dat hij nog altijd voor zijn leermeester voelde. Uit de correspondentie met Rey blijkt echter dat hij wel vaker zijn diensten aan de Amsterdamse boekverkoper aanbood. Allamand was een netwerker bij uitstek. Hij correspondeerde met vooraanstaande geleerden uit heel Europa en ontmoette hen ook, dikwijls ten huize van zijn vriend Willem Bentinck. Die contacten zorgden ervoor dat Allamand op de hoogte was van de aanwezigheid van menig manuscript dat op een uitgever lag te wachten. De auteurs bood hij zijn diensten aan: hij wist wel een goede boekverkoper die van hun werk een goed verzorgde uitgave op de markt kon brengen. En daar wilde hij zelf wel op toezien. Hij beoordeelde het manuscript, voorzag het van commentaar, droeg zonnodig zorg voor de vertaling en bemiddelde tussen auteur en uitgever.

Tot de jaren zestig fungeerde Allamand als tussenpersoon voor zijn plaatsgenoot Elie Luzac (1721-1796). Hij vertaalde voor hem Needhams *Nouvelles découvertes faites avec le microscope* (1747) en bracht hem in contact met Abraham Trembley, de gouverneur van Bentincks kinderen die zoveel lof had toegezwaard gekregen voor zijn *Mémoire sur les polypes à bouquet et sur ceux en entonnoir* (1747). Allamand was tevens intermediair voor Trembleys neef Charles Bonnet, de Geneefse onderzoeker van bladluizen. Drie van zijn werken werden dankzij de bemiddeling van de Leidse hoogleraar bij Luzac uitgegeven: *Recherches sur l'usage des feuilles* (1754), *L'essai de psychologie* (1754) en

38. 'Je vous suis fort obligé mon cher Monsieur, pour les 20 exemplaires de 's Gravesande que vous avez eu la bonté m'envoyer, je les ai distribués tant ici qu'à la Haye.' Brief Allamand aan Rey d.d. 20-3-1774. Voor een lijst met gegadigden zie brief d.d. 23-3-1774, 29-3-1774.

39. 'Vous êtes à cet égard, comme à nombre d'autres un homme incomparable de mon côté je suis l'homme le plus insupportable, car ne voila-t-il par encore que je reviens à la charge pour 's Gravesande; ce n'est cependant pas sans honte que, j'en sollicite un nouvel exemplaire, pour un homme qui me le demande & à qui je ne puis pas le refuser: baron de Schwartemberg.' Brief Allamand aan Rey d.d. 21-4-1774. Cf. bedankje Allamand, idem d.d. 6-5-1774.

40. Brieven Allamand aan Rey d.d. 7-6-1774, 5-7-1774.

– dat was vermoedelijk de bedoeling – *L'essai analytique sur les facultés de l'âme* (1760).⁴¹ Ook andere titels waren dankzij hem bij Luzac uitgegeven, zoals *L'Accord parfait de la nature, de la raison, de la révélation, & de la politique* (1755) van Chevalier Beaumont.⁴² Om onduidelijke redenen kwam er begin jaren zestig een einde aan de relatie tussen Allamand en Luzac. De eerste bood althans zijn diensten niet meer aan deze boekverkoper aan. Wel begon Allamand in 1762 met Rey te corresponderen. Deze intensieve briefwisseling hield aan tot de dood van de laatste in 1780.

Ook voor Rey trad Allamand op als intermediair. De heruitgave van *Considerations sur les corps organisés* (1762) van Charles Bonnet kwam dankzij Allamand bij Rey tot stand. Net als het verzamelde werk van 's Gravesande is vermoedelijk ook deze titel in Leiden gedrukt en hield Allamand het toezicht op het druk- en correctiewerk. Op verzoek van Bonnet stuurde Allamand een exemplaar toe naar de Hollandsche Maatschappij der Weetenschappen in Haarlem.⁴³ Het werk werd tot Reys en Allamands grote ongenoegen echter in Frankrijk verboden, vermoedelijk omdat het naar de zin van de kerk en staat te veel van materialistisch of zelfs spinozistisch gedachtegoed getuigde.⁴⁴ Op verzoek van Rey vroeg Allamand aan Bentinck of deze kon helpen het verbod teniet te doen.⁴⁵ Bentinck gaf gehoor aan dit verzoek van zijn vriend en adviseerde een schriftelijk rekwest daartoe in te dienen bij de Staten Gene-

41. Over de relatie tussen Allamand en Luzac zie mijn artikel 'De poliep en de luis. Geleerden en boekverkopers in het midden van de achttiende eeuw', in *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 11, 145-161.

42. 'J'ai reçu de Mr Marchand une lettre dans laquelle il me mande qu'il ne peut pas faire imprimer à la Haye le Parfait Accord; aussitôt j'ai fait venir chez moi Luzac, qui aiant sçu que vous & le Grand Pensionnaire en souhaitiez l'impression, s'en est dabord chargé: ainsi on n'a qu'à m'envoyer un exemplaire de ce livre, & dabord il sera mis sous presse.' Brief Allamand aan Bentinck d.d. 12-1-1755.

43. Brief Allamand aan Rey d.d. 8-9-1762.

44. Brief Allamand aan Rey d.d. 29-10-1762.

45. 'Comme les Etats vont bientôt s'assembler, je dois vous dire que Mr le comte de Bentinck, avec qui je me suis entretenu de la défense des Considerations & en France, est d'avis qu'en de Mr vos magistrats ou pensionnaires doit en parler à Mr le griffier Fagel, afin que celui-ci puisse en écrire à notre ambassadeur à Paris, avec plus d'autorité; ce qu'il ne manquera par de fuire au premier mot qu'on lui en touchera, car il s'interesse fort pour ce livre; je suis fâché de n'avoir pas pu lui en parler à lui même, j'ai eu le malheur de le marquer toutes les fois que j'ai été à la Haye. Ainsi représenter le tort qu'on vous fait par cette défense à un de vos députés à l'Assemblée, & j'espère que cette défense sera levée par le canal que je vous indique.' Brief Allamand aan Rey d.d. 18-11-1762. Margaret C. Jacob doet het ten onrechte voorkomen dat het hier zou gaan om een voorstel om de censuurwetgeving in het algemeen te wijzigen. In *The Radical Enlightenment. Pantheists, freemasons and republicans* (Londen 1981) 200 schrijft ze dat Rey 'sent to the Bentincks, via Allamand, his enlightened and undoubtedly selfinterested plan for controlling and modifying the censorship of books'. De in de bijbehorende noot vermelde briefnummers betreffen lang niet allemaal de censuurkwestie.

raal.⁴⁶ Intussen zat ook Allamand niet stil en overlegde schriftelijk met de auteur in kwestie.⁴⁷ Overigens heeft de uitgave Rey bepaald geen windeieren gelegd want in 1768 verscheen een tweede druk van *Considerations sur les corps organisés*. Er was nog een manuscript dat Bonnet bij Rey wilde uitgeven. De titel noemde Allamand niet maar duidelijk ging het om Bonnets *Contemplation de la nature* (1764-1765), dat uiteindelijk zonder de naam van Rey in het impressum verscheen. Heeft Rey belangstelling voor deze uitgave? vroeg Allamand.⁴⁸ Rey reageerde bevestigend maar hield de boot wat af. Hij zat zonder liquide middelen en kon daarom voorsnog niet tot het uitgeven van een nieuw werk van Bonnet overgaan.⁴⁹ Allamand had daar alle begrip voor maar drie maanden later meldde hij toch dat het tijd werd Bonnet op de hoogte te brengen van het feit dat de uitgave was uitgesteld. Duidelijk begon Bonnet druk uit te oefenen op Allamand, die in verlegenheid was gebracht door het uitblijven van een verklaring van Rey aan het adres van Bonnet.⁵⁰

Er waren meer auteurs die Allamand verzochten voor hen een geschikte uitgever te vinden. Zo vroeg de Leidse hoogleraar wijsbegeerte Frans Hem-

46. 'Il faut presenter une requête aux Etats Généraux, par un procureur établi à la Haye. Si vous n'en connoissez point adressez vous à un nommé Trouillé dont j'entend parler fort avantageusement; il est François, ainsi vous pourrez correspondre facilement avec lui, écrivez lui de quoi il est question, & il fera votre affaire sans que vous ayez besoin de sortir de chez vous. Mais avant qu'il fasse aucune démarche, marquer lui qu'il faut voir Mr le comte de Bentinck, qui le dirigera dans toutes celles qu'il doit faire. Après quoi comptez que les choses tourneront bien; cependant il ne sera pas mal que Mrs vos bourgemaîtres en parlent à Mr. le griffier Fagel; si faire se peut, que ce soit Mr. le bourgemaître Hasselaar; car j'ai aussi bonne opinion de son influence, dans une affaire de cette nature, qu'il en a une mauvaise touchant mon orthodoxie. Il trouvera Mr Fagel bien disposé.' Brief Allamand aan Rey d.d. 22-11-1762.

47. 'Voici une lettre que je reçois de Mr. Bonnet; je me hate de vous l'envoyer, afin que si, en conséquence de celle que je vous écrivis hier, vous persistiez dans l'idée de presenter requête aux Etats Generaux, vous la motiviez autrement, en sidant, que votre livre a été défendu sous pretexte que s'étoit un ouvrage de métaphysique, tandis qu'il n'y étoit question que d'histoire naturelle. Si notre ambassadeur se mêle de cette affaire, je ne doute point que l'interdiction ne soit levée, je crois même, par ce que m'écrit Mr Bonnet, que mr Malesherbes sera bien aise de saisir cette occasion pour pouvoir se disculper aux yeux des théologiens, en permettant l'entrée du livre. Juger de ce qui en est vous même.' Brief Allamand aan Rey d.d. 23-11-1762.

48. '[...] cela fait que je me hate de vous communiquer l'incluse que j'ai reçue de Mr. Bonnet. Lisez la & ayez la bonté de me mander si vous voulez imprimer l'ouvrage dont il est question. Malgré ce qu'en dit l'auteur, je le juge très digne de voir le jour: il est rempli d'excellentes idées, très bien exprimées.' Brief Allamand aan Rey 24-4-1763.

49. 'Je garderai le manuscrit de Mr Bonnet jusqu'à ce qu'il vous vienne de l'argent. Je comprend aisément que les événements survenus dans le commerce ne vous permettent par d'en trouver facilement.' Brief Allamand aan Rey d.d. 16-7-1763.

50. 'Mr Bonnet se plaint de ce que vous ne lui avez point écrit, comme vous le lui aviez promis. Il croit son livre presque imprimé. Je viens de lui écrire pour le desabuser.' Brief Allamand aan Rey d.d. 21-10-1763. Cf. d.d. 25-11-1763, 26-12-1763.

sterhuis, die Allamand nog kende van zijn korte carrière in Franeker, of deze een uitgever wist voor zijn *Lettre sur la sculpture, à monsieur Theod. de Smeth, ancien président des echevins de la ville d'Amsterdam*.⁵¹ Dat wist Allamand en in 1769 bracht Rey het op de markt. In 1773 ontmoette Allamand tijdens een diner op Zorgvliet de beroemde schrijver Diderot, die op dat moment een reis door Holland maakte. Het gesprek kwam op het voornemen van de Fransman om zijn verzamelde werk in Holland uit te geven, schreef Allamand aan Rey. 'Gelijk dacht ik aan u', voegde hij eraan toe. 'Wilt u mij onmiddellijk terugschrijven? Ik zie Diderot over een paar dagen weer en zou graag uw reactie meedelen.' Een ontmoeting tussen schrijver en uitgever werd spoedig daarna gearrangeerd maar de onderhandelingen stagneerden. Diderot had de indruk dat Rey de kopij gratis wilde hebben en wilde daar niet in meegaan, schreef de journalist Franz Michael Leuchsenring in augustus van datzelfde jaar aan Rey.⁵²

Op verzoek van de Leidse hoogleraar rechten Frederik Willem Pestel stelde Allamand voor een vertaling uit te brengen van diens *Fundamenta jurisprudentiae naturalis* (1773). De tweede druk hiervan, uitgegeven door de gebroeders Luchtmans, was gezocht en Allamand meende dat ook een vertaling veel aftrek zou vinden. Wel stelde Pestel als voorwaarde dat er een goede vertaler werd ingeschakeld en bij voorkeur de vertaler met wie hij reeds goede ervaringen had opgedaan. Het resultaat is echter dat *Les fondemens de la jurisprudence*

51. 'J'ai un excellent manuscrit, que j'ai arraché des mains de Mr. Hemsterhuis; c'est une dissertation, en forme de lettres sur la sculpture, & sur les principes de la beauté. Il ne s'est rien écrit de mieux, ni de plus original là dessus. Je crois que cet ouvrage vous convient tout à fait, ainsi je me hate de vous en avertir. Je vous le donnerai à 2 ou 3 conditions, 1o Il faut qu'il soit imprimé avec toute la propreté possible. 2o. Que vous en fassiez graver par un excellent maitre les planches & les vignettes. 3o Que vous en donnerez pour toute se compense une douzaine d'exemplaires à l'auteur. L'ouvrage n'est que de 46 pages in folio: il faudroit l'imprimer in quarto. Si ces conditions vous plaisent, au cas qu'ouï, je vous enverrai d'abord le manuscrit.' Brief Allamand aan Rey d.d. 2-8-1768. Cf. d.d. 3-10-1767, 31-8-1768, 22-9-1768, 10-5-1769, 18-5-1769, 4-6-1769, 9-6-1769. Het werk wordt gedrukt bij de Leidse drukker, de buurman van Allamand, Van Dam, gevestigd in de Choorsteeg.

52. 'J'ai eu ici le plaisir de voir hier M. Diderot; qui m'a dit qu'il souhaiteroit de faire imprimer en Hollande une collection de tous ses ouvrages dans laquelle il en insèreroit plusieurs qui n'ont point paru. Il m'a même chargé de lui trouver un libraire; je n'ai pas hésité là dessus. J'ai d'abord pensé à vous: Vous connoissez la réputation de cet auteur; vous savez que ses ouvrages sont plus recherchés que ceux d'aucun autre. Ils sont tous dans le gout de tems. Voiez so vous voudriez vous entendre avec lui pour une telle édition, qui pourroit former 4 volumes in 4o. Il m'en a dit les principaux matériaux qui ne sont croire que ce seroit là une bonne entreprise.' Brief Allamand aan Rey dd. 17-6-1773. Cf. idem d.d. 26-6-1773. Over het bezoek van Diderot aan Holland en zijn onderhandelingen met Rey, zie J. Verduynde, 'Recherches bibliographiques sur les premières éditions des oeuvres complètes de Diderot', in: J.N. Pappas (ed.), *Essays on Diderot and the Enlightenment in honor of Otis Fellows* (Genève 1974) 376-380; J. Verduynde, 'Marc-Michel Rey imprimeur philosophe ou philosophe?', in: *Documentatieblad werkgroep 18e eeuw* 34-35 (april 1977) III.

naturelle niet bij Rey maar bij Johannes van Schoonhoven in Utrecht werd uitgegeven. Pestel en Rey konden klaarblijkelijk niet tot overeenstemming komen over de vertaler en diens honorarium.⁵³ Pestel deed in 1774 via Allamand nog een suggestie: *Maximes du droit public François*, in de editie van Claude Mey, zal hoge ogen gooien, dus als Rey dit wilde uitgeven, kon hij zijn gang gaan. Het zesdelige werk verscheen reeds het jaar daarop.⁵⁴

De joodse geleerde Isaac de Pinto schakelde Allamand eveneens in om een werk van hem bij een goede uitgever onder te brengen. De Pinto's *Traité de la circulation et du crédit* werd in 1771 door Rey uitgegeven.⁵⁵ Samuel Engel, de Zwitserse geleerde en bibliothecaris te Bern die onder meer over ontdekkingsreizen publiceerde, had echter minder succes. Rey had reeds in 1767 zijn *Essai sur cette question: Quand et comment l'Amérique a-t-elle été peuplée d'hommes et d'animaux?* uitgegeven. Allamand vroeg namens Engel aan Rey of deze geïnteresseerd was in een vervolg op Engels *Memoires et observations géographiques et critiques sur la situation des Pays Septentrionaux de l'Asie et de l'Amérique* (Lausanne 1765). Ook had Engel een geografische beschrijving van Zwitserland in de maak. Of Rey daarvoor ook belangstelling had? vroeg Allamand. Vermoedelijk was het antwoord nee, want een uitgave van Rey is niet aangetroffen.⁵⁶ De Berlijnse historicus Jakob Wegelin kreeg eveneens een afwijzing. Hij had bij Allamand aangeklopt met het verzoek te bemiddelen bij Rey en had zelfs de inleiding van een boek waar hij mee bezig was, ter beoordeling toegestuurd. Allamand legde het verzoek voor aan Rey maar schreef

53. 'Il y a dans nos provinces un François, qui s'est retiré ici depuis le changement des parlement: vous le connoissez, si je ne me trompe. Il a traduit un petit ouvrage que Mr Pestel, notre professeur de droit public, a fait imprimer en Latin, sur les principes du droit naturel. Nos libraires d'ici voudroient bien imprimer aussi cette traduction, mais ils offrent si peu pour la traduction, que c'est une misère. Mr Pestel, comptant d'avantage sur votre équité, m'a prié de vous demander si vous voudriez imprimer cette traduction qui est bonne, & j'ajoute, moi, que c'est celle d'un très bon ouvrage; au cas que vous y consentiez, que voudriez vous donner au traducteur? L'original de ce livre est de 214 pages, grand octavo, mais d'un caractère assez serré.' Brief Allamand aan Rey d.d. 19-6-1774. 'Je ne vous ai pas répondu plutot touchant l'ouvrage de Mr. Pestel, parce que le traducteur croit qu'il devoit avoir davantage que vous n'offrir; & quant à moi il me semble que votre offre est assez raisonnable. Je compte qu'on amènera le traducteur à penser de même, & que vous aurez son manuscrit, qui a passé sous les yeux de l'auteur.' Brief Allamand aan Rey d.d. 5-7-1774.

54. 'Le même traducteur [Claude Mey] a composé aussi un traité sur les droit public de France, que Mr Pestel dit aussi être très bien fait, & surement il est juge compétent. On vous offre aussi ce livre.' Brief Allamand aan Rey d.d. 19-6-1774.

55. Brief Allamand aan Rey d.d. 18-11-1770.

56. 'J'ai reçu une lettre de Mr. Engel, où il me parle de faire imprimer la continuation de ses Mémoires Géographiques, & un autre ouvrage plus considérable qui est l'Histoire Géographique de la Suisse. Vous conviendrait-il d'imprimer l'un ou l'autre de ces livres? Dans ce cas mandez le moi; car il me prie de lui trouver un libraire.' Brief Allamand aan Rey d.d. 16-5-1775.

erbij dat hij het van te weinig kwaliteit vond. ‘Toch moet Rey het zelf maar beoordelen want het zijn niet altijd de beste boeken die goed verkopen’.⁵⁷ Kennelijk had Rey geen belangstelling: in 1776 verscheen bij Georg Jakob Decker in Berlijn Wegelins *Histoire universelle et diplomatique*.

Dankzij zijn vele contacten met Europese geleerden hoorde Allamand ook welke boeken in het buitenland een goed debiet hadden. Die tips gaf hij door aan Rey, soms met het aanbod te helpen zoeken naar een geschikte vertaler of zelfs met de toezegging dat hij op de kwaliteit van de vertaling zou toezien. Een voorbeeld van een titel die via Allamand de weg naar uitgever Rey vond, is *Projet d'une réforme à faire en Italie* (1769), geschreven door Carlo Antonio Pilati. Jarenlang was Allamand op zoek naar een vertaler.⁵⁸ Een Franse vertaling van *Travels through Holland, Flanders, Germany, Denmark, Sweden, Lapland, Russia, the Ukraine and Poland in the years 1768, 1769, 1770*, geschreven door Joseph Marshall en in 1772 in Londen uitgegeven, vond Allamand eveneens geschikt om door Rey uitgegeven te worden. De uitgave van Rey is totnogtoe niet boven tafel gekomen en vermoedelijk dus niet verschenen.⁵⁹ Verder schreef Allamand over de vertaler van Plato, maar onduidelijk is over welke uitgave het ging.⁶⁰ Rey had immers al in 1763 *La republique de Platon, ou Dialogue sur la justice* uitgegeven, in 1769 van dezelfde auteur *Loix*, en in 1770 de *Dialogues de Platon*. Al deze werken waren vertaald door Jean Nicolas Grou. Mogelijk betrof het hier een nieuw deel uit de reeks *Bibliothèque des anciens philosophes*, die Rey tussen 1763 en 1776 in compagnie met zijn Parijse collega's Saillant & Nyon, Pissot en Desaint op de markt heeft gebracht.

Een ander advies van Allamand had betrekking op de vertaling van *Historia del famoso predicador Fray Gerundio de Campazas, alias Zotes*, een satirische roman waarin broeder Gerundio ten strijde trekt tegen de misbruiken in de kerk. Het werk was geschreven in 1758 door José Francisco de Isla en kende in Spanje veel succes. Zelf noemde de auteur zijn hoofdpersoon schertsend de prekende Don Quichot en dat was ook de naam die Allamand eraan gaf wanneer hij schreef over het succes dat de Franse vertaling hiervan zou hebben. ‘Zaak is alleen een vertaler te vinden, maar indien nodig zal ik zelf de vertaling nog een keer nazien’. De vraag is echter of het ooit tot een uitgave bij Rey is gekomen.⁶¹ Na het overlijden van Rey schreef Allamand aan Jean Robert Rilliet, die belast was met de afhandeling van de erfenis en de

57. ‘[...] ce ne sont pas toujours les meilleurs livres, qui se vendent le mieux.’ Brief Allamand aan Rey d.d. 24-II-1774.

58. Brieven Allamand aan Rey d.d. 3-II-1764, 6-II-1767, 12-II-1767, 8-12-1767, 22-9-1768, 1-10-1768, 7-10-1768, 2-II-1768, 26-II-1768, 6-4-1769.

59. ‘Ce livre est extrêmement loué par les Anglois, & je crois qu’il réussiroit bien en François.’ Brief Allamand aan Rey d.d. 12-12-1772.

60. Brieven Allamand aan Rey d.d. 24-3-1773, 5-4-1773.

liquidatie van de boekhandel, dat Rey weliswaar een vertaler had gevonden maar dat hij, Allamand, voornemens was een andere uitgever voor de vertaling te interesseren.⁶²

Besluit

Waarom sloofde Allamand zich zo uit voor Rey? Van onbaatzuchtige vriendschap tussen hen beiden was geen sprake. In de brieven toonde Allamand vooral respect voor de uitgever maar anders dan in zijn correspondentie met Bentinck sloeg hij nergens een persoonlijke toon aan.⁶³ Dat Rey veel baat gehad heeft bij Allamands inzet, is duidelijk. Ongetwijfeld had de uitgever meer geleerden in zijn netwerk die hem ideeën aan de hand deden voor nieuwe publicaties. Zonder die contacten was hij niet in staat geweest een goed fonds op te bouwen. De contactpersonen die voor hem als intermediair optraden, deden goed werk, zo blijkt uit het snel stijgende succes van zijn boekhandel.⁶⁴ De brieven van Allamand aan Rey laten zien hoe sterk een boekverkoper kon leunen op zijn intermediairs.

Het in kaart brengen van de tussenpersonen van de diverse uitgevers in de achttiende eeuw kan een goed beeld geven van de manier waarop deze handelslieden te werk gingen. Robert Darnton wijdde aan hen reeds een eerste verkennend hoofdstuk, maar daar is het nagenoeg bij gebleven.⁶⁵ In studies over geleerdentijdschriften wordt slechts incidenteel aangestipt dat het waar-

61. Brieven Allamand aan Rey d.d. 2-2-1774, 21-4-1774, 16-5-1774, 29-5-1774, 19-6-1774, 8-9-1774. 'Je suis fâché que vos traducteurs se rebutent de traduire le Don Quichotte Ecclésiastique [...]' , in idem d.d. 28-9-1774.

62. 'Mr. Rey avoit encore ordonné la traduction d'un ouvrage Espagnol, à un nommé Rochemont. Je lui en ai envoyé quelques pages, du manuscrit: si vous les trouvez ayez la bonté de les garder, pour les remettre au traducteur. Je verrai si quelque'autres libraires veut s'en charger.' Brief Allamand aan Rilliet d.d. 9-8-1780.

63. 'C'étoit un ami pour lequel j'avois autant d'affection que d'estime [...]' Brief Allamand aan F.B. Rey d.d. 15-6-1780.

64. R. Birn, 'Michel Rey's Enlightenment', in: C. Berkvens-Stevelinck et al. (ed.), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the centre of the European book trade [...]* (Leiden 1992) 23-32; J. Vercruysse, 'Marc-Michel Rey, libraire des Lumières', in: H.J. Martin et al. (ed.), *Histoire de l'édition française* 11 (Parijs 1984) 322-323; J. Vercruysse, 'Typologie de Marc-Michel Rey', in: G.G. Barber en B. Fabian (eds.), *Buch und Buchhandel in Europa im achtzehnten Jahrhundert [...]* (Wolfenbüttel 1981) 167-185.

65. R. Darnton, 'De vergeten tussenpersonen van de literatuur', in: R. Darnton, *De kus van Lamourette, Bespiegelingen over mentaliteitsgeschiedenis* (Amsterdam 1990) 126-139. Hierin krijgen de figuren die optreden tussen auteur en uitgever desalniettemin weinig aandacht. Dit wordt nog eens extra onderstreept door het minimale verbindingslijntje tussen schrijver en uitgever, weergegeven in Darntons communicatiecircuit, in R. Darnton, 'Wat is de geschiedenis van het boek?', in: *ibidem* 107.

schijnlijk de hoofdredacteurs waren die als intermediair optraden.⁶⁶ Onderzoek naar deze – om met de Franse socioloog Pierre Bourdieu te spreken – actoren in het literaire veld is dan ook niet of nauwelijks van de grond gekomen. Als het al gaat om de relatie schrijver-uitgever, dan is het vaak bedoeld om aan te geven hoe hun zakelijke verhouding zich liet vertalen in een contract dan wel honorarium,⁶⁷ dan wel om te onderstrepen dat de relatie vooral gebaseerd was op het stelsel van patronage en dienstverlening.⁶⁸ Bij beide invalshoeken blijft echter de rol van de tussenpersoon onderbelicht. Bovendien wordt eraan voorbij gegaan dat de sociale structuur binnen het literaire veld doorgaans een complexer karakter heeft dan algemeen wordt aangenomen.⁶⁹ Zo blijkt uit de brieven van Allamand geenszins dat de uitgever ondergeschikt was aan zijn auteur. Van Allamand, die al dan niet namens auteurs zijn diensten aanbood, kan dit evenmin gezegd worden. Oppervlakkig gezien mocht er dan wel sprake zijn van een ‘vriendschapsdiscours’, in feite vond er een gecompliceerde ruilhandel plaats van economisch, sociaal en cultureel kapitaal.⁷⁰

Allamand ging dan ook bepaald niet belangeloos te werk met het aanbieden van zijn diensten. Allereerst kon hij door zijn contacten met Rey direct in-

66. G.N.M. Wijngaards, *De Bibliothèque choisie van Jean Le Clerc (1657-1736)*, (Amsterdam/Maarssen 1986) 23; O.S. Lankhorst, *Reinier Leers (1654-1714), uitgever en boekverkoper te Rotterdam* (Amsterdam/Maarssen 1983) 29; Bots en Schillings (eds.), *Lettres d’Elie Luzac à Jean Henri Samuel Formey*, passim. Zo’n honderd jaar later zou Jacob van Lennep zich ontpoppen als een spin in het web van letterlievend Nederland, maar zijn rol was onder meer door het ontbreken van een relatie met een vaste uitgever anders dan intermediairs als Allamand. Van Lennep trad op als protector en bevorderaar van de Nederlandse letterkunde en verzorgde na het overlijden van zijn vriend Gerrit van de Linde de uitgave van diens, overigens zwaar geredigeerde, *Gedichten van den Schoolmeester* (1859). De armlastige Multatuli hielp hij van het kopijrecht van diens *Max Havelaar* af, waarna hij het manuscript naar eigen inzichten taalkundig ‘verbeterde’, van aanstootgevende passages ontdeed en vervolgens persklaar maakte (1860). Cf. M. Matthijsen, *Waarde van Lennep. Brieven van De Schoolmeester* (Amsterdam 1977) 9-10; D. van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Dowes Dekker* (Nijmegen 2002) 388-395.

67. Bijvoorbeeld H. Steiner, *Das Autorenhonorar – seine Entwicklungsgeschichte vom 17. bis 19. Jahrhundert* (Wiesbaden 1998).

68. Bijvoorbeeld E. van Meerkerk, *Achter de schermen van het boekbedrijf. Henri du Sauzet (1687-1784) in de wereld van de uitgeverij en boekhandel in de Republiek* (Amsterdam/Utrecht 2001).

69. Dit blijkt onder meer uit de positie die de mecenas in het literaire veld inneemt. H. van den Braber, *Geven om te krijgen. Literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940* (Nijmegen 2002). In dit verband is het nwo-onderzoekprogramma ‘Double agents. Cultural and political brokerage in Early Modern Europe’, onder leiding van Marika Keblusek, eveneens veelbelovend. Zij richt zich met name op tussenpersonen die in het zeventiende-eeuwse Europa een rol speelden in de verspreiding van het boek. Zie M. Keblusek, *De weg van het boek. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van uitgeverij en boekhandel vanwege de Dr. P.A. Tiele-Stichting aan de Universiteit van Amsterdam op vrijdag 18 december 2003* (Amsterdam 2003).

70. P. Bourdieu, *The field of cultural production. Essays on art and literature* (Cambridge 1993).

vloed uitoefenen op het gerenommeerde geleerdentijdschrift *Journal des sçavans*, dat door Rey van 1764 tot 1775 werd uitgegeven. In veel brieven maakte Allamand melding van zijn bijdragen hieraan. Via dit kanaal kon hij zijn wetenschappelijke reputatie binnen de republiek der geleerden vestigen en versterken. Zijn artikelen dienden als compensatie voor het uitblijven van een eigen studie op natuurwetenschappelijk terrein. Daarnaast was hij door zijn vriendschappelijke relatie met Rey goed op de hoogte van het wel en wee van schrijvers als Rousseau, Bonnet en Buffon. Vooral over Rousseau, wiens boeken alle door Rey werden uitgegeven, wilde Allamand het naadje van de kous weten. Die zou stervende zijn, zo ging het gerucht onder de geleerden met wie Allamand in 1763 in contact stond. Misschien kon Rey er iets meer over vertellen? vroeg hij herhaaldelijk.⁷¹ Ongetwijfeld gingen Reys antwoorden onmiddellijk als een lopend vuurtje door het land. Bij Allamand was men aan het juiste adres als men van het laatste nieuws op de hoogte wilde zijn, moet menig geleerde gedacht hebben.

Bij Allamand moest men ook zijn als er een manuscript op een uitgever lag te wachten. Rey stond bekend om zijn kwalitatief goed verzorgde uitgaven en zijn wijd vertakte internationale verkoopkanalen. Een uitgave bij Rey stond garant voor een groot debiet en internationale faam. Het was dus zaak alle-mansvriend Allamand als tussenpersoon in te schakelen indien men een uitgave bij Rey wilde onderbrengen. Ook in dit opzicht voer de reputatie van Allamand wel bij al zijn inzet voor Rey. Misschien ging Allamand er ook materieel op vooruit. In de correspondentie worden er nauwelijks woorden aan gewijd maar het lijkt erop dat Allamand een tegemoetkoming kreeg bij alle bestellingen die hij namens zijn geleerde vrienden en bekenden bij Rey plaatste. Dat waren er heel wat en betrof dikwijls niet de onaanzienlijkste werken uit de winkel van Rey. Een paar keer vroeg hij zelfs om een schappelijke prijs.⁷² Mocht hij de korting in eigen zak steken of was het om zijn geleerde vrienden een dienst te bewijzen? In ieder geval kreeg Allamand wel presentexemplaren voor verrichte werkzaamheden. Bij de uitgave van het verzamelde werk van 's Gravesande was Rey de Leidenaar zo welwillend dat deze zelfs meer kreeg dan hem oorspronkelijk was toegezegd. Met die presentexemplaren, die stuk voor stuk ook een economische waarde vertegenwoordigden,⁷³ kon Allamand zijn vrienden en tevens een aantal strategisch handige figuren enorm aan zich verplichten. Uiteindelijk gingen zowel de boekverkoper als de tussenpersoon door deze economische, sociale en culturele uitruil er in materieel opzicht aanmerkelijk vooruit.

71. 'Vous me feriez cependant bien plaisir de m'apprendre dansquel état vous l'avez laissé [Bonnet]: de même que votre ami Rousseau qu'on m'a dit être mourant. J'espère que cette nouvelle est fausse; elle m'affligeroit véritablement.' Brief Allamand aan Rey d.d. 16-7-1763. Cf. 21-10-1763, ?-10-1763, 27-9-1766, 16-4-1767.

72. Brieven Allamand aan Rey d.d. 2-6-1772, 20-3-1774.

Over de auteur

Rietje van Vliet is freelance journalist en tekstschrijver. Zij is redacteur van de *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* en publiceerde onder meer over Hendrik Doedijns, Fransiscus Lievens Kersteman en Jacob Campo Weyerman. Voorts is zij samen met André Hanou eigenaar van Astraea, een kleine uitgeverij van literair-historische publicaties. Thans bereidt zij een proefschrift voor over de Leidse achttiende-eeuwse boekverkoper Elie Luzac.

E-mail: m.vliet34@chello.nl

73. De economische waarde van presentexemplaren blijkt ook uit het auteurshonorarium zoals dat in de achttiende eeuw werd samengesteld. Auteurs ontvingen voor hun werk doorgaans een bedrag per katern, vermeerderd met een aantal auteursexemplaren. Zo bood Elie Luzac aan de hoofdredacteur van zijn *Bibliothèque impartiale* aanvankelijk zeven gulden per katern en twintig presentexemplaren. Toen het debiet bleek tegen te vallen, wilde Luzac de auteursexemplaren schrappen. Het is logisch dat dit bij de hoofdredacteur op hevig verzet stuitte. Uiteindelijk kwamen hij en de uitgever uit op een salaris van acht gulden per katern en één auteursexemplaar.